

УДК 94(477) «1932/1936»

Микола Горох*

ІНОЗЕМНА ВАЛЮТА ЯК ДЖЕРЕЛО ВАЛЮТНИХ НАДХОДЖЕНЬ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ КОНТОРИ «ТОРГСИН»

В даній статті автор, використовуючи широке коло архівних документів, розглядає роль іноземної валюти в діяльності Чернігівської обласної контори «Торгсин». Особлива увага приділяється технології отримання іноземної валюти та виконанню валютного плану.

Ключові слова: Чернігівська обласна контора «Торгсин», іноземна валюта, валютний план.

В данной статье автор, используя широкий круг архивных документов, рассматривает роль иностранной валюты в деятельности Черниговской областной конторы «Торгсин». Особое внимание уделено технологии получения иностранной валюты и выполнению валютного плана.

Ключевые слова: Черниговская областная контора «Торгсин», иностранная валюта, валютный план.

In this article author using the wide circle of archived documents examines the role of foreign currency in activity of Chernihiv regional office of «Torgsin». The special attention is spared to technology of receiving foreign currency and fulfillment of currency plans.

Key words: Chernihiv regional office of «Torgsin», foreign currency, currency plans.

Декрети та постанови уряду періоду першої половини 1920-х років дозволили вільний обіг валютних цінностей в Радянському Союзі. Відповідно приватні особи отримали право володіти іноземною валютою. Проте незважаючи на це держава намагалася жорстко контролювати процес купівлі та продажу останньої. Монопольне право на подібні операції мав Держбанк. Уряд використовував найрізноманітніші заходи для недопущення перетворення іноземної валюти на альтернативу радянським знакам, які з середини 1920-х рр. почали стрімко знецінюватися. В кінці 1925 – на початку 1926 р. відбувається згортання легальних валютних операцій в країні та припиняється продаж інвалюти через банки. Виключенням були лише випадки обміну

---

* **Горох Микола** – аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Науковий керівник – д. і. н., професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Марочко В.І.

грошей для поїздки за кордон. На початку 1926 р. ОДПУ почало застосовувати репресії проти валютних маклерів та спекулянтів. По країні почали масово практикуватися арешти та обшуки з конфіскацією всієї виявленої валюти. Кардинальні зміни в діяльності валютного ринку відбулися після появи Всесоюзного об'єднання «Торгсин». В період його існування (18 червня 1930 – 1 лютого 1936 рр.)¹ уряд дозволив населенню використовувати валюту в якості засобу розрахунку всередині СРСР. Легальних способів поповнення населенням валютних накопичень, за виключенням грошових переказів, фактично не лишилося. Торгсин працював на поглинання всіх існуючих у людей цінностей.

На сьогодні історіографія «Торгсину» продовжує залишатися досить скромною. Вона обмежується однією монографією та кількома десятками статей. Основними дослідниками історії об'єднання є О.Осокіна², В.Марочко³, І.Павлова⁴, В.Толмацький⁵. Фактично недослідженою залишається регіональна історія організації. В даному напрямку, крім В.Марочки, працює О.Мельничук⁶. Фрагментарні відомості про діяльність філій «Торгсину» на Чернігівщині знаходимо в працях Т.Демченко⁷ та С.Сергєєвої⁸.

Дана стаття має на меті дослідити такий напрям діяльності Торгсину як «мобілізація» іноземної валюти. Об'єктом дослідження є Чернігівська обласна контора «Торгсин», а предметом – способи надходження валюти до торгових

---

¹ Осокіна Е.А. Золотая лихорадка по-советски // Родина. – 2007. – №9. – С. 111.

² Осокіна Е.А. За зеркальной дверью Торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86–104.; *Її ж:* Советская жизнь: обыденность испытания (на примере истории Торгсина и ОГПУ) // Отечественная история. – 2004. – № 2. – С.113–124.; *Її ж:* Маслины для голодных // Родина. – 2009. – №8. – С. 131–133.; *Її ж:* Золото для индустриализации: «Торгсин». – М.: РОССПЭН, 2009. – 592 с.

³ Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 90–103.; *Його ж:* Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років // Український історик: Журнал українського історичного товариства. – 2008. – № 3–4. – С. 194–209.; *Його ж:* Торгсини Києва в роки Голодомору // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 15. – Ч. 2. – К., 2009. – С. 63–77.

⁴ Павлова І.В. Торгсини в Западно-Сибирском крае // Экономика и организация. – 2003. – № 3. – С. 162–169.

⁵ Толмацький В. Время Торгсина // Антикварное обозрение. – 2005. – № 3. – С. 66–69.

⁶ Мельничук О.Ю. Номенклатура системи «Торгсину» в УСРР (на матеріалах Київської області) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.19: В 2 ч. – Ч. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 99–105.; *Її ж:* Грошові перекази як джерело доходу системи «Торгсину» в УСРР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. Вип. 36. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 203–212.

⁷ Демченко Т.П. Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: Навч. посібник. – Чернігів: ВАТ «РВК «Деснянська правда», 2007. – 72 с.

⁸ Сергєєва С. Голодні 1932–1933 роки у Чернігові // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип.11. – Чернігів: Вид-во Чернігівського ЦНТЕІ, 2009. – С. 59–68.

пунктів об'єднання, процедура їх прийому та ступінь виконання валютних планів облконторою. Запропонована розвідка базується на архівних матеріалах Чернігівської обласної контори «Торгсин», Наркомату зовнішньої торгівлі, Всеукраїнської контори «Торгсин», Міністерства державного контролю, що й до сьогодні залишаються маловідомими історичній науці та зберігаються в архівних установах Києва, Чернігова та Ніжина. Територіальні межі даного дослідження визначаються кордонами Чернігівської області на момент її створення в жовтні 1932 р.⁹, а хронологічні рамки – часом існування Чернігівської обласної контори (1932–1936 рр.)¹⁰.

Іноземна валюта до Торгсину потрапляла здебільшого двома шляхами: у вигляді грошових переказів, що надходили з-за кордону, та у вигляді готівки. Основним джерелом останньої певний проміжок часу виступали виключно іноземці, що працювали в СРСР або відвідували його у вигляді туристів чи моряків. Пізніше валюту почали активно приносити й радянські громадяни. Досить часто в документах іноземні гроші, на противагу радянським знакам, красномовно називали «ефективною» валютою.

Скуповуванням валюти опікувалися спеціальні валютні каси. Основним недоліком в їх роботі була відсутність достатньої кількості кваліфікованих працівників. Так, в жовтні 1932 р. касир Ніжинської крамниці М.Уманський був змушений звернутися до керівництва філії з проханням звільнити його з посади приймальника іноземної валюти. Справа в тому, що він мав обіймати її доти, доки не буде підібрано на його місце кваліфікованого працівника. М.Уманський більш-менш розбирався лише в паперових американських доларах, натомість Київська контора вимагала приймати усю без виключення валюту. Жодних інструкцій чи альбомів зразків йому не надали, проте всі помилки вираховувалися з його заробітної плати¹¹.

Недостатній рівень освіти персоналу та залякування з боку керівництва об'єднання спричиняли зворотній результат. Працівники занадто перестраховувалися, а це безпосередньо відбивалося на виконанні валютного плану. Обласна контора регулярно одержувала повідомлення від філій про подібні явища. Наприклад, в Мені в лютому 1935 р. місцеве відділення Держбанку фактично не приймало американські долари, пояснюючи це відсутністю відповідних зразків¹². Подібні відмови були цілком слухними. Недостатня освіченість касирів та відсутність інформації про зовнішній вигляд грошей інших

---

⁹ Социалистическое строительство на Черниговщине 1921–1941: Сб. документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 136.

¹⁰ *Горох М.* Становлення Чернігівської обласної контори «Торгсин» (1932–1936 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 19: В 2 ч. – Ч. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 106–115.

¹¹ Відділ забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН). – Ф. Р-1379. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 37.

¹² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 209. – Арк. 67.

країн спричиняли численні непорозуміння. В першому номері інформаційного бюлетеня Правління В/О «Торгсин», що носив назву – «Торгсиновець», за 1933 р. ми надібуємо на статтю під назвою «Вместо банкноты – вырезка из книжки». В ній описувався випадок, коли касир одного з філіалів Держбанку прийняв замість банкноти номіналом в 5 канадських долари її зменшений знімок, що було вирізано зі збірника матеріалів по валюті¹³.

Сприятти активізації уваги та заохоченню касових працівників відповідально відноситися до своїх обов'язків (зокрема до виявлення фальшивих грошей) мало рішення В/О «Торгсин» від 17 червня 1933 р. За ним робітники системи, що виявляли підробку, одержували грошову премію¹⁴. Так, касирці Чернігівської крамниці № 1 Л.Бонч-Бруевич вдалося затримати вісім банкнот номіналом в один долар, які зловмисники намагалися видати за десять. На них вони замінили цифру один на десять, натомість напис англійською «один долар» майстри чомусь не переробили на «десять доларів». Схожий випадок було зафіксовано і в Ніжині¹⁵.

В філіях об'єднання далеко не завжди вистачало валюти дрібних номіналів для видачі здачі. Працівникам агентств за таких обставин рекомендувалося пропонувати покупцям одержувати здачу не грошима, а розрахунковими книжками «Торгсин». Найбільше подібних випадків фіксувалося в курортних пунктах, де було багато туристів-іноземців. Проте останні скаржилися на систематичне застосування подібної практики. Нестача розмінної валюти відчувалася і на Чернігівщині, про що свідчить звернення в середині липня 1933 р. керівника облконтори Е.Рудаєва до крамниць області. В ньому він прохав перевірити наявність дрібної валюти та в разі її відсутності – негайно звертатися до відділень Банку¹⁶.

Здавачі в обмін на «ефективну» валюту отримували чекову розрахункову книжку, яка прикріплюлася до крамниці видачі¹⁷. Лише в ній покупець мав право отоварюватися. Курс, за яким держава приймала у громадян через «Торгсин» іноземну валюту, був вигідним виключно для неї. Так, на середину листопада 1934 р. за долар США здавачі отримували 1 крб. 13 коп., за фунт стерлінгів – 5 крб. 71 коп., за сто австрійських шилінгів – 21 крб. 9 коп., а за сто німецьких марок – 45 крб. 98 коп.¹⁸. Натомість офіційний курс обміну валют в СРСР в першій половині 1930-х років мав наступний вигляд: за долар США давали 1 крб. 94 коп., за фунт стерлінгів – 7 крб. 60 коп., за сто німецьких марок – 46 крб.¹⁹.

---

¹³ ДАЧО. – Ф. Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 196. – Арк. 229 зв.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 39.

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 2–3.

¹⁶ ДАЧО. – Ф. Р-5599. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 105.

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 32 зв.

¹⁸ ДАЧО. – Ф. Р-5599. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 18.

¹⁹ *Осокина Е.А.* Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е.Осокина – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 549.

Центральне керівництво досить ретельно відносилося до моніторингу грошових надходжень об'єднання. Особливо прискіпливо це відбувалося в останній рік роботи Торгсину. Так, в листопаді 1935 р. Чернігівська крамниця мала щоденно надавати відомості про надходження інвалюти, а периферія – кожні 5 днів²⁰.

Крім іноземної валюти, об'єднання приймало дорожні чеки Держбанку. Надходили вони як від іноземних, так і від радянських громадян. Якщо під час покупки власник чеку витрачав не всю суму, то йому пропонували отримати залишок у радзнаках з розрахунку карбованець за карбованець. В разі відмови і бажання одержати здачу в «ефективній» валюті розрахунки здійснювалися за курсом продажу відповідної валюти Держбанку в цей день. Однак касир валютного пункту мав уважно вивчити поданий йому дорожній чек. Якщо на ньому значився проміжний передаточний напис на ім'я радянського громадянина, решту видавали виключно радянськими знаками²¹.

Крамницям категорично заборонялося продавати будь-які товари за радянську валюту. Подібні заборони стосувалися навіть зіпсованих товарів, які, згідно з розпорядженням голови Правління «Торгсин» А. Сташевського від 15 лютого 1933 р., необхідно було реалізовувати за інвалюту, але за зниженою ціною²². Винятком з правила був хіба що пайок для робітників об'єднання. Проте він відпускався за суттєво завищеною вартістю²³. Попри наявні заборони забезпечити їхнє цілковите виконання було неможливо. В першу чергу в ролі порушників виступало найвище керівництво Торгсину та представники місцевої влади²⁴. В травні 1933 р. в Новгород-Сіверському універмазі за радзнаки було придбано лимони, цигарки та цукор на загальну суму 89 крб. 25 коп. золотом. Відбувалося це без відома облконтори. Проте винних не покарали. Подібне, мабуть, пояснюється тим, що покупку здійснили згідно акту робітничо-селянської інспекції для місцевого розподільника²⁵. А ось директор Кролевецької крамниці в липні 1933 р. відпустив за радянські карбованці крупу обласному ДПУ²⁶.

Мобілізація іноземної валюти Чернігівською облконторою «Торгсин» мала хвилеподібну форму (таблиця 1). В кількісному відношенні значний сплеск активності відмічаємо в першому півріччі 1933 р. – 32,6 тис. крб. (22% всіх надходжень інвалюти) та в четвертому кварталі 1935 р. – 38,2 тис. крб. (25%). Особливу увагу до себе привертає останній показник. Левова частка цієї суми надійшла до валютних кас в другій половині листопада та першій половині грудня 1935 р. (відповідно 15,6 та 13,4 тис. крб.)²⁷. Цілком можливо,

---

²⁰ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 296.

²¹ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 42б.

²² ВДАЧОН. – Ф. Р-1379. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 40.

²³ ВДАЧОН. – Ф. Р-1379. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 40.

²⁴ ВДАЧОН. – Ф. Р-1379. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 95.

²⁵ ДАЧО. – Ф. Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 100.

²⁶ ВДАЧОН. – Ф. Р-1379. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 121.

²⁷ ДАЧО. – Ф. Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 138, 163.

що даний феномен пояснюється наближенням моменту ліквідації об'єднання та бажанням людей обезпечити себе від майбутніх переслідувань НКВС.

Таблиця 1.

**Надходження іноземної валюти по Чернігівській обласній конторі
«Торгсин» (1932–1935 рр.), в тис. зол. крб.²⁸**

	1932		1933				1934				1935			
	3 квартал	4 квартал	1 квартал	2 квартал	3 квартал	4 квартал	1 квартал	2 квартал	3 квартал	4 квартал	1 квартал	2 квартал	3 квартал	4 квартал
План	-	92,9	26,9	66,1	18,0	20,0	8,7	7,1	5,0	8,0	3,0 ²⁹	6,8	6,3	6,6
Виконано	3,6	2,9	17,8	14,8	12,6	8,6	9,7	4,8	6,0	9,6	7,6	5,4	8,5	38,2
Відсоток виконання	-	3,2	66,1	22,4	70,2	43,0	111,0	67,6	121,0	120,1	-	79,4	134,9	581,3

Населення Чернігівської області за 1932–1935 рр. віднесло до крамниць об'єднання іноземної валюти на загальну суму в 150 тис. крб. (в 1932 р. – 6,5 тис., в 1933 р. – 53,8 тис., в 1934 р. – 30,1 тис., в 1935 р. – 59,7 тис. крб.). Виконання плану відбувалося з перемінним успіхом. Починаючи з 1934 р. обласна контора почала здебільшого перевиконувати план. Керівництво В/О «Торгсин» сподівалося на роботу системи в подальшому тому розробляло відповідні перспективні плани мобілізації валюти. Так, в 1936 р. торгові пункти в Чернігові, Прилуках, Ніжині, Конотопі, Сновську та Ромнах мали прийняти від населення протягом року іноземної валюти на 15,0 тис. крб. (по 4,0 тис. крб. в перших трьох кварталах та 3,0 тис. крб. в четвертому)³⁰.

Основними постачальниками іноземної валюти в Україні в 1933 р. були Київська (32%), Одеська (27%) та Вінницька (19%) облконтори. Чернігівщина

²⁸ Побудовано автором за: ДАЧО. – Ф. Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 1–5; Спр. 74. – Арк. 3, 16; Спр. 97. – Арк. 12, 20, 90, 129, 140, 146.; Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 98, 116.; Спр. 132. – Арк. 4, 7, 16.; Спр. 334. – Арк. 9.; Спр. 578. – Арк. 194, 195, 349.

²⁹ Відсутні дані за січень місяць.

³⁰ ДАЧО. – Ф. Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 170.

в даному аспекті посідала останнє місце (2%). Питома вага інвалюти в надходженнях цінностей складала 11%. Нижчим цей показник був у чотирьох облконторах: Дніпропетровській (9%), Донецькій (6%), Харківській (5%) та Чернігівській (4%)³¹. В наступні роки спостерігаємо стрімке збільшення частки іноземної валюти в річному балансі Чернігівської облконтори з 4% в 1933 р. до майже 20% за підсумками 9 місяців 1935 р.³²

В 1933 р. третина всієї інвалюти надійшла до валютних кас Чернігівського відділення (крамниці в Чернігові, Добрянці та Острі), майже 30% до Роменського та Прилуцького (в Прилуках та Ічні), а 26% до Ніжинського (в Ніжині, Носівці та Бобровиці) та Конотопського відділень (в Конотопі, Бахмачі, Кролевці, Путивлі та Коропі)³³. Її питома вага по відділенням здебільшого перебувала в межах 3% – 4%. Виключенням були лише Чернігівське та Конотопське відділення, де даний показник складав 5,6% та 2,7% відповідно³⁴. В першому півріччі 1935 р. іноземну валюту здавали здебільшого до валютних кас Чернігова, куди принесли 8,1 тис. крб., що склало 62%, або 20% всіх отриманих за цей час цінностей в місті³⁵. Десяту частину надходжень інвалюта складала й в підсумкових показниках Сновської та Новгород-Сіверської крамниць.

Таким чином, за 1932–1935 роки крамниці Торгсін в Чернігівській області «мобілізували» інвалюти на 150 тис. крб., що склало 7,2% всіх надходжень облконтори. На відміну від золота та срібла з року в рік спостерігалось зростання питомої ваги інвалюти в підсумкових показниках. В результаті в останній рік роботи Торгсину кожен п'ятий золотий карбованець, що надійшов до валютних кас в області мав інвалютне походження. Сподіватися на більше в переважно аграрній області з відсутністю великих міст, потужної промисловості та значного потоку туристів не доводилося.

---

³¹ Підраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 50.

³² Обраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 50.; ДАЧО. – Ф. Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 1–5.; Спр. 74. – Арк. 3, 16.; Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 338.

³³ Обраховано автором за: ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 98, 116.; Спр. 132. – Арк. 4, 7, 16.; Спр. 334. – Арк. 9.

³⁴ ДАЧО. – Ф. Р-1369. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 185.

³⁵ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 194–195.